

ПОСЛУГА ЯК ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ

У даній статті аналізуються різні підходи до визначення категорії “послуга”, обґрунтовується необхідність розмежування категорії “послуга” від категорій “обслуговування”, “роботи”, “товар” і “продукція”, а також виділяються основні ознаки, що притаманні послугам.

Ключові слова: послуги, цивільне право, об’єкти цивільних прав, договори, зобов’язання, правове регулювання.

У сучасному цивільному праві України послуги визнаються як одна з провідних категорій у системі об’єктів цивільних прав, а відносини з надання послуг є предметом регулювання зобов’язально-правових норм. Правовому регулюванню цієї проблематики присвячені праці таких авторів, як, Є.Д. Шешенін, М.В. Кротов, А.Ю. Кабалкін, Н.П. Індюков та деяких інших [1].

Послугам як об’єкту цивільних прав і відповідній групі договорів великого значення надавалося ще в докласичному римському праві, а в класичному – з’являються ретельно розроблені договірні конструкції, що опосередковують процес надання послуг. Між тим, у римському праві було відсутнє саме визначення послуг.

Феномен оплатного надання послуг є результатом розвитку інституту особистого найму (найму послуг). У римському праві договір найму був особливим договірним типом, що включав у себе три самостійних види: найм речей, найм послуг і найм роботи. За договором найму послуг одна сторона – найманий брав на себе зобов’язання виконати на користь іншої сторони – наймача певні послуги, а наймач – сплатити за ці послуги визначену винагороду. Специфічним для римського розуміння договору найму послуг було те, що конструкція цього договору виводилась з базового поняття договору найму. У літературі існує думка, що спочатку договір на

Мірзоян Арменуї Абриківна – заступник декана юридичного факультету Київського міжнародного університету.

надання послуг не складав особливого договірної виду, а тому не мав сталої договірної конструкції і лише з розвитком обороту і цивілістичної думки його віднесли до договору найму [2; 149]. Згодом загальне поняття договору найму включає в себе вже вказівку на найм не тільки майна, але й певних дій, послуг. Суттєва відмінність між договором найму майна та договором найму послуг полягала в такому: договір особистого найму не належав до зобов'язань, спрямованих на досягнення певного результату, тобто наймодавець за договором зобов'язувався здійснити лише низку певних дій, при цьому не гарантуючи, що після завершення процесу вчинення цих дій буде досягнутий певний матеріальний результат. Про це свідчить, зокрема, те, що наймач не мав права в односторонньому порядку зменшити або не виплачувати винагороду наймодавцеві за певний період, з посиланням на недосягнення економічного ефекту. За договором найму майна навпаки – при відсутності економічного ефекту наймач міг в односторонньому порядку зменшити або не виплачувати винагороду наймодавцеві.

Отже, за договором найму послуг виконанням зобов'язання вважалось вчинення наймодавцем дій, обумовлених договором, а за договором найму майна та робіт – отримання певного матеріального, економічного результату. Існує думка, що і сам найм спочатку не мав значення самостійного юридичного правочину і підходив під поняття купівлі-продажу, причому на відміну від власне купівлі-продажу предметом купівлі-продажу в наймі виступала не окрема річ, а певне благо, що витікало з користування річчю, виконання робіт або надання послуг [3; 286]. Нерозмежування договірних типів призводило до багатьох спорів між римськими юристами.

Важливим моментом у наймі послуг у римському праві є те, що за цим договором передавалась у найм робоча сила певної особи, а не сама фізична особа, як це було можливим стосовно рабів. Це положення підтверджується тим, що за римським правом сторонами будь-якого договору могли бути лише вільні особи. Якщо особа, яка займається певною діяльністю є невільною, то мова може йти не про надання послуг, а про одну з форм проявів певної фактичної (але не

економічної) залежності. У римському праві не вирішеним залишилось питання: як можна відносити надання послуг до договору найму, якщо невід'ємною частиною найму виступає передача предмета в користування іншій особі, що передбачає передачу певного матеріального об'єкту, обмеженого в просторі, тоді як сама послуга є невіддільною від особи виконавця і не може існувати окремо від виконавця.

Договір надання послуг у сучасному цивільному праві розкривається інакше. Чинний Цивільний кодекс України визначає послуги як самостійний об'єкт цивільних прав (ст. 177 ЦК України), хоча, на відміну від інших об'єктів (наприклад, речей – ст. 179 ЦК України, цінних паперів – ст. 194 ЦК України, інформації – ст. 200 ЦК України), не містить їх легального визначення. Немає нормативного визначення послуг і в главі 63 ЦК України “Послуги. Загальні положення”.

Незважаючи на те, що законодавець вживає поняття “послуги” не тільки в ЦК України, а й у цілій низці як законодавчих, так і підзаконних нормативно-правових актів [4], у жодному з них не міститься їх єдине визначення.

Так, у ст. 1 Закону України “Про закупівлю товарів, робіт і послуг за державні кошти” містяться визначення основних термінів. У зазначеній статті послуги визначаються як “будь-яка закупівля, крім товарів та робіт, включаючи підготовку спеціалістів, забезпечення транспортом і зв'язком, освоєння технологій, наукові дослідження, медичне та побутове обслуговування.”

У ч. 2 ст. 3 Закону України “Про аудиторську діяльність” зазначається, що “...аудиторські послуги можуть надаватись у формі аудиторських перевірок (аудиту) та пов'язаних з ними експертиз, консультацій з питань бухгалтерського обліку, звітності, оподаткування, аналізу фінансово-господарської діяльності та інших видів економіко-правового забезпечення підприємницької діяльності фізичних та юридичних осіб...”, тобто законодавець, зазначаючи форму надання аудиторських послуг, не дає їх чіткого визначення.

Визначення послуги зв'язку як продукту (результату) діяльності оператора зв'язку, спрямованого на задоволення потреб споживачів, міститься в ст. 1 Закону України “Про зв'язок”. Майже аналогічне визначення дається і послугам поштового зв'язку в ст. 1 Закону України “Про поштовий зв'язок”, де під ними розуміється продукт діяльності оператора поштового зв'язку з приймання, обробки, перевезення та доставки (вручення) поштових відправлень, виконання доручень користувачів щодо поштових переказів, банківських операцій, спрямований на задоволення потреб користувачів.

Під “послугою” розуміється, якщо звернутись до етимології слова: 1) дія, вчинок, що дає користь, допомогу іншому; 2) діяльність підприємств, організацій та окремих осіб, виконувана для задоволення чієїх-небудь потреб; обслуговування [5; 894]; люб'язний вчинок, служіння, слугування [6; 305]. Жодне з цих значень не відображає повно поняття послуги як правової категорії.

Чи можна вважати тотожними категорії “послуга” та “обслуговування”. Під обслуговуванням розуміється виконання роботи, функції, пов'язаної із задоволенням чієїх-небудь запитів, потреб [7; 243]. Що ж розуміється під послугою?

Єдиного визначення послуги як предмета договірної зобов'язання з надання послуг не було і в науці радянського цивільного права. Можна стверджувати, що це пояснюється різноманіттям договорів на надання послуг та відсутністю комплексного дослідження цієї групи договорів.

Послуга як правова категорія, а саме як предмет зобов'язання з надання послуг, була вперше досліджена Є.Д. Шешеніним [8; 40–47].

Необхідно зазначити, що в окремих працях були спроби розкрити економічну та юридичну сутність послуги як предмета конкретного зобов'язання, що досліджується [9; 157]. Так, предметом договору перевезення К.К. Яічков [10; 273] вважає “послуги у вигляді діяльності з переміщення”. Такої ж думки дотримується А.М. Рубін щодо договору автомобільного перевезення [11; 35]. Предметом договору транспортно-експедиційного обслуговування є, на думку

Е.М. Ворожейкіна, сукупність допоміжних послуг, що підлягають виконанню у зв'язку з наступним або вже завершеним транспортуванням вантажів [12; 47]. М.К. Александров-Дольник вважає, що предметом договору на експлуатацію залізничних під'їзних колій є послуги, однак, незважаючи на це, він кваліфікує цей договір не як самостійний вид договору на надання послуг, а як “різновид договору підряду у формі надання послуг” [13; 118–120].

Послуга в економічному розумінні розглядається К. Марксом як “особлива споживча вартість праці, що “надає послуги не як річ, а як діяльність” [14; 413]. Необхідно звернути увагу на те, що мова тут іде не про будь-яку діяльність, а лише про ту, що не має упредметненого вираження, тобто нематеріальне благо. Під матеріальним і нематеріальним благами в юридичній науці та під цими ж поняттями в економічній науці розуміються різні речі.

У юридичній науці матеріальні та нематеріальні блага тотожні матеріальним і духовним цінностям. Матеріальним компонентом володіють і матеріальні, і духовні цінності, але в духовних матеріальний компонент є лише носієм інформації і виступає лише як умова їх реалізації.

В економічній науці під матеріальними благами розуміють ті об'єкти, що мають речову форму вираження, і відповідно під нематеріальними благами – ті об'єкти, що не мають такого вираження [15; 4–5].

К. Маркс розрізняв дві категорії послуг:

1) “послуги, тобто споживчі вартості, що представляють результат певних видів діяльності або праці”, що втілюються в товарах. Послуги цієї категорії надаються особам за договорами підряду;

2) послуги, що “навпаки, не залишають дотикальних результатів, що існують окремо від виконавців цих послуг; тобто результат їх не є придатний для продажу товар” [16; 414]. Послуги цієї категорії можуть надаватися за різноманітними договірними зобов'язаннями на надання послуг (перевезення, доручення, зберігання, комісія та деякі інші).

У цивілістичній літературі існує думка, що К. Маркс мав на увазі не те, що послуга не є товаром, навпаки, він вказував, що вона “не є придатним для продажу” товаром, а це – товар особливого роду [17; 7]. Проте є в науці і протилежна думка. Так, Сулейменов М.К. вважає, що втілення послуг у товарах і розгляд послуги як корисної діяльності, але не речі – це різні аспекти питання. Послуга в останньому значенні виступає не як економічне відношення, а як відношення людини до природи, момент виробничих сил [18; 223].

Цікавим, на думку автора статті, є те, що законодавець визначав товар “як продукт діяльності (включаючи роботи, послуги, а також цінні папери), призначені для реалізації” [19]. При цьому, під реалізацією продукції (робіт, послуг) розуміється “господарська операція суб’єкта підприємницької діяльності, що передбачає передачу права власності на продукцію (роботи, послуги) іншому суб’єкту підприємницької діяльності в обмін на еквівалентну суму коштів або боргових зобов’язань” [20]. Отже, за чинним законодавством, послуга – це продукт діяльності, призначений для реалізації, тобто господарської операції суб’єкта підприємницької діяльності, що передбачає передачу права власності на послуги іншому суб’єкту підприємницької діяльності в обмін на еквівалентну суму коштів або боргових зобов’язань. Проте необхідно зазначити, що ця позиція законодавця є дещо неточною. Так, товар, як уже зазначалось, на законодавчому рівні визначається “як продукт діяльності (включаючи роботи, **послуги...**), тобто слід розуміти, що роботи і послуги теж є товаром. Однак у радянський період законодавець визначав продукцію “як товари, роботи, послуги” [21; 245–246]. На жаль, у сучасному українському законодавстві немає визначення продукції. Звернемося до етимології слів “товар”, “продукція”, продукт”. Так, під товаром прийнято розуміти продукт праці, призначений для обміну, що має споживчу й обмінну вартість [22; 400], продукт праці, призначений для продажу і здатний задовольняти потреби покупця [23; 110], будь-яка продукція, послуги, роботи, права інтелектуальної власності та інші немайнові права, призначені для продажу [24; 1251]. Під продукцією розуміється

сукупність продуктів, що є результатом виробництва окремого підприємства, галузі промисловості, сільського господарства або всього народного господарства країни за певний проміжок часу, а також плоди особистої творчості [25; 218]. Між тим, продукт – це предмет (те, на чому зосереджується чиясь увага, на що спрямована чиясь діяльність [26; 209]), що становить результат людської праці, діяльності. На підставі вищезазначеного, можна дійти до висновку, що ширшою є категорія “продукція”, яка охоплює товари та результати особистої творчості, а також роботи і послуги як продукти людської праці.

У всіх зобов’язаннях з надання послуг предметом договірною зобов’язання виступає послуга. Що ж вона собою являє?

Є.Д. Шешенін, проаналізувавши економічну сутність відносин при наданні різноманітних послуг, дійшов до висновку, що послуга як предмет договірною зобов’язання, має такі ознаки:

—послуга – це діяльність особи (фізичної або юридичної), яка надає послугу;

—надання послуги не створює речового результату;

—корисний ефект послуги (діяльності) споживається в процесі надання послуги, а споживча вартість послуги зникає [27; 177]. Відповідно до названих ознак Є.Д. Шешенін пропонує визначення послуги “як діяльності тієї або іншої організації, корисний ефект якої не має речового результату і споживається у процесі надання послуги” [28; 182].

У своєму монографічному дослідженні Кротов М.В. розглядає послугу в двох аспектах – як економічну категорію, так і правову категорію. Послуга як економічна категорія представляє собою єдність процесу та продукту праці, а в правовому розумінні послугою є та або інша сторона економічного змісту послуги: або продукт праці або процес праці [29; 12,14]. При цьому далі він зазначає, що послуга як процес праці і як продукт праці є об’єктом різних галузей права. Так, послуга як процес праці (обслуговування) виступає як об’єкт трудових правовідносин, під яким розуміється виконання працівником певної трудової функції відповідно до його

спеціальності, кваліфікації й посади. Тоді як продукт праці – послуга є об'єктом цивільних правовідносин, під яким розуміється певне благо – результат діяльності, що має властивості товару.

Щуковська О.М. визначає послугу як вид блага, що служить засобом задоволення потреб за рахунок здійснення діяльності (шляхом вчинення дій) одним суб'єктом, у корисних якостях якої і міститься суб'єктивний інтерес іншого суб'єкта, і на яку у останнього виникає право вимоги [30; 22].

Відповідно до статті 901 ЦК України за договором про надання послуг одна сторона (виконавець) зобов'язується за завданням другої сторони (замовника) надати послугу, яка споживається в процесі вчинення певної дії або здійснення певної діяльності, а замовник зобов'язується оплатити виконавцеві зазначену послугу, якщо інше не встановлено договором. Отже, зазначена стаття визначає послугу, точніше, предмет договору про надання послуг, використовуючи категорії “дія” або “діяльність” (надати послугу означає “вчинити дію”, “здійснити діяльність”). У цивілістичній науці існує точка зору, що предметом договору про надання послуг є дії у вигляді діяльності [31; 187]. Проте в науці є й інша точка зору, відповідно до якої основною одиницею практичної діяльності прийнято вважати цілеспрямовані дії і тому предмет послуги повинен розкриватися через діяльність, що реалізується шляхом послідовно вчинюваних дій або комплексу дій, орієнтованих на розв'язання певного завдання (операції) [32; 17]. І перша, і друга точка зору, на думку автора статті, є неточними, оскільки предметом послуги може бути і вчинення певної дії і здійснення певної діяльності (як комплекс дій, орієнтованих на розв'язання певного завдання).

Аналіз статті 901 ЦК України дозволяє дійти до висновку, що в послугах сама дія набуває значення явища, що здатне змінити стан предметів матеріального та нематеріального світу. Тут важливим є не виготовлення, обробка, переробка, ремонт речі або виконання іншої роботи з переданням її результату замовникові, що має місце при договорі підряду (ч. 2 ст. 837 ЦК України), а щось, що не має речового результату – **продукт дії або діяльності, що не має майнового**

вираження, тобто сукупність якостей, що має сама дія або діяльність. У цьому і полягає корисний ефект послуги, що задовольняє потребу замовника і споживається в процесі надання, і саме це і є першою ознакою послуги як правової категорії. У послугах замовникові передається не товар (річ), а надається послуга. Виконавець зобов'язується надати послугу, а замовник зобов'язується оплатити / не оплатити зазначену послугу, і саме на ці дії або діяльність і виникає право вимоги у замовника.

Другою істотною ознакою послуги є те, що виконавець **не може** (і, мабуть, і не повинен) **гарантувати певний позитивний результат**, оскільки в послугах “продається” (передається) не сам результат, а дії, що призвели до нього [33; 348]. Результат лежить поза межами послуги. Тому, результат може бути позитивним, негативним або повністю відсутнім.

Наступна ознака послуги витікає зі змісту статті 901 ЦК України, згідно з якою виконавець зобов'язується надати послугу, яка споживається в процесі вчинення певної дії або здійснення певної діяльності. Це означає, що послуга споживається з її наданням, тобто процес надання послуги невідривний від виконавця послуги. Споживання послуги співпадає з процесом її надання. Усе це вказує на таку ознаку послуги, як **невіддільність (або невід'ємність) послуги від виконавця послуги**.

Цікавим є те положення в законодавстві (стаття 901 ЦК України), що виконавець надає послугу не на свій розсуд у будь-який час, а надання послуги завжди передує завдання (або замовлення) замовника. Отже, **виконавець надає послугу за завданням замовника** і це є наступною специфічною ознакою послуги. Відповідно і в замовника виникає зобов'язання оплатити виконавцеві зазначену послугу, якщо є його попереднє завдання.

Цивільним законодавством, зокрема ч. 1 ст. 902 ЦК України, встановлюється вимога щодо надання послуги виконавцем особисто. Це вказує на особисто-довірчий характер правовідносин між виконавцем і замовником і на таку ознаку послуги, як **фідучіарність**.

На підставі вищезазначеного можна дійти до висновку щодо наявності таких постійних специфічних ознак послуги, як правової категорії: продукт дії або діяльності, що не має майнового вираження, корисна роль дії або діяльності, результат якої не має правового значення і не може бути гарантованим, вона надається лише за завданням замовника, її невіддільність (невідривність) та фидуціарність.

Таким чином, на підставі вищевказаного аналізу можна сказати, що послуга є багатостороннім і багатоаспектним явищем. Проблема легального визначення послуги (як об'єкта цивільних прав) залишається поки що відкритою.

Проаналізувавши положення законодавства та доктрини, можна запропонувати таке визначення послуги як об'єкту цивільних прав.

Послуга – це специфічний об'єкт цивільних прав, продукт корисної дії або діяльності, що не має майнового вираження, результат якої (послуги) не має юридичного значення і не може бути гарантованим, яка надається за завданням замовника і передбачає її надання особисто виконавцем і є невіддільним від нього (виконавця).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Шешенин Е.Д.* Предмет обязательства по оказанию услуг // Уч. труды Свердловского юрид. ин-та. Вып.3. – Свердловск, 1964. – 364 с.; *Кротов М.В.* Обязательство по оказанию услуг в советском гражданском праве. – Л.: ЛГУ, 1990. – 108 с.; *Кабалкин А. Ю.* Гражданско-правовой договор в сфере обслуживания. – М.: Наука, 1980. – 256 с.; *Индюков Н. П.* Услуга как объект гражданского правоотношения // Межвуз. сб. науч. тр. Вып. 73. – Свердловск.: Изд-во Свердловск. юрид. ин-та, 1978. – С. 32–36.

2. *Степанов Д. И.* Зарождение и развитие услуг в римском частном праве // Журнал российского права. – №3. – 2001. – С. 148–160.

3. *Муромцев С.* Гражданское право Древнего Рима. – М.: Типография А. И. Мамонтова и Ко, 1883. – 290 с.

4. Закон України “Про зв’язок” від 22 грудня 1999 р. № 1347-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 20. – Ст. 143; Закон України “Про поштовий зв’язок” від 04 жовтня 2001 р. № 2759-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 6. – Ст. 39; Закон України “Про закупівлю товарів,

робіт і послуг за державні кошти” від 22 лютого 2000 р. № 1490-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 20. – Ст. 148; Закон України “Про аудиторську діяльність” від 22 квітня 1993 р. № 3125-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 23. – Ст. 243 та ін.

5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / За ред. **В. Т. Буселя.** – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.

6. Тлумачний словник-мінімум української мови / За ред. **О. М. Єфімова.** – К.: Довіра, 1999. – 447 с.

7. **Шешенин Е.Д.** Классификация гражданско-правовых обязательств по оказанию услуг / Гражданское право и сфера обслуживания: Сб. науч. тр. – Свердловск: Изд-во Свердловск. юрид. ин-та, 1984. – С. 40–47.

8. **Шешенин Е.Д.** Предмет обязательства по оказанию услуг // Уч. труды Свердловского юрид. ин-та. Вып.3. – Свердловск, 1964. – 364 с.

9. **Ячков К.К.** Договор перевозки и его виды в советском праве // Вопросы советского транспортного права. – М.: Госюриздат, 1957. – 285 с.

10. **Рубин А.М.** Правовое регулирование централизованных перевозок грузов автомобильным транспортом. – М.: Госюриздат, 1960. – 152 с.

11. **Ворожейкин Е.М.** Обязательство по транспортно-экспедиционному обслуживанию. – М.: Госюриздат, 1957. – 156 с.

12. **Александров-Дольник М. К.** Правовое регулирование эксплуатации железнодорожных подъездных путей необщего пользования // Вопросы советского транспортного права. – М.: Госюриздат, 1957. – С. 118-120.

13. **Маркс К., Энгельс Ф.** Соч. 2-е изд. – Т. 26.

14. **Кротов М.В.** Обязательство по оказанию услуг в советском гражданском праве. – Ленинград: ЛГУ, 1990. – 108 с.

15. **Маркс К., Энгельс Ф.** Соч. 2-е изд. – Т. 26.

16. **Кротов М. В.** Цит. праця. – 108 с.

17. **Масевич М. К., Покровский Б. В., Сулейменов М. К.** Правовые формы хозяйственного расчета производственных объединений и предприятий. – Алма-Ата, 1975. – 245 с.

18. Закон України “Про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності” від 18 лютого 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 21. – Ст. 296 (припинив дію на підставі Закону України “Про захист економічної конкуренції” від 11 січня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 12. – Ст. 64);

19. Закон України “Про оподаткування прибутку підприємств” від 28 грудня 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 4. – Ст. 28;

20. Словник законодавчих і нормативних термінів: Юрид. слов. *І. Дахно* / Авт. *І.І. Дахно*. – К.: Бліц-Інформ, 1998. – 352 с.
21. Тлумачний словник-мінімум української мови / Під ред. *О.М. Єфімова*. – К.: Довіра, 1999. – 447 с.
22. Тлумачно-термінологічний словник з ринкової економіки для студентів усіх спеціальностей, викладачів / *П.Х. Кучерявенко, О.І. Конакова, О.В. Носова* та ін. – Х.: ХПІ, 1993. – 119 с.
23. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Під ред. *В.Т. Буселя*. – К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2003. – 1440 с.
24. Тлумачний словник української мови / За ред. *Д. Г. Гринчишина*. – К.: Освіта, 1999. – 302 с.
25. Там само. – 302 с.
26. *Шешенин Е.Д.* Предмет обязательства по оказанию услуг // Уч. труды Свердловского юрид. ин-та. Вып.3. – Свердловск, 1964. – 364 с.
27. *Шешенин Е.Д.* Там само.– 364 с.
28. *Кротов М.В.* Обязательство по оказанию услуг в советском гражданском праве. – Ленинград: ЛГУ, 1990. – 108 с.
29. *Шуковская О. М.* Правовое регулирование деятельности по оказанию правовых услуг. – СПб: Санкт-Петербургский гос. ун-т, 2001. – 213 с.
30. *Шешенин Е.Д.* Цит. праця. – 364 с.
31. *Шуковская О. М.* Цит. праця. – 213 с.
32. *Домашенко А.* Результат услуг: что это такое? // Бухгалтерия. – Март 2004. – № 12. – С. 65–66.